

1750

VÄSTERGÖTLAND

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Korsberga ✓

Möller, Johan, 1928

Svar på ULMA:s frågelista 19 Nödbröd.

19 bl.4:o

/Häri även uppgifter om beredning av

hankajäst jämte ordstäv och talesätt./

1750

Exc. OSD

Nödlbröd.

Från Landsmålsarkivets, Uppsala frågelista
Korsberga 1928 J. Möller

A. Alm. frågor:

Minnen från tiden då nödlbröd, nöbrö^v,
mesväk^vstbrö^v mest tillgripas såsom åren 1868,
1886, 1899 samt längre tid tillbaka finnas inom
Korsberga jemte skilda socknar här omkring. Be-
nämning på nödläret särskildt: lå svåra ärt, sunna^v
ärt, håla ärt. Benämning på bröd av ren säd: råj-
brö^v eller råbrö^v, havrabrö^v, kornbrö^v, vetbrö^v, Bland-
ning av råg och havre: blånnbrö^v. Med andra
ämnen: nömjälsbrö^v eller nömjälsbrö^v, barkbrö^v,
lavbrö^v svarbrö^v.

Inom dessa orter har det ej varit regel att
använda utdrygningsmedel till mjölet annat än
under missväxtår. Undantag kan dock göras för

2/
 grönär = är då rågen grott, då havremjöl kunnat
 tillkötas. Potatis som vättrykningsmedel har dock
 mycket förekommit. Potätsbröd, revbröd!

Efter nödlåret 1848 berättas i Korsberga att
 spannmålen var alldeles slut och en råjsköpman
 g. stads att kunna få köpa. Slutligen införde "ra-
 tron grä Styrskult (von Strokinck) rysk råg, som då
 kostade 25 reksdaler tunnan. Personer från denna
 tid, som hade råd att köpa råg, ha honom därför
 ännu i tacksamt minne.

Om kräfter såsom nödlårskast är berättat
 från Korsberga. Man satte grä den tiden g. stort
 värde grä dessa löckra djur, ty det hette allmänt:
 "Krävskar lå man en äta te en svältor i jär."
 Bristen grä födoämnen gjorde emellertid att
 de tillgrepos, och fredade som de förut varit
 förekomma de, synnerligast i Lillån så rikligt

att de ur vassen kunde pakas upp med råpsor.
Om Krinnor, som med bröjst och glip idkade
kräftfiske, berättas att fångsten kunde bli så
riklig, "att de toj äs-så sårhon i knät för övran
å toj te Krävskapsa.

Skinnen som utdrysningemedel: Kar som
växte grå gran, granlar eller gralar, grams, syre:
rosard eller sajr, saigräs; islansm, lveker = kvick-
rot, möntsrötter = mynta, nätor = näslor.

Missväxtar: nöar, kongorär, svältär, klenär,
strafär. Godä är: goär, växär, skrevär.

Det fanns en bonde, som hade en så god
jord att skörden aldrig sloj fel, och var alldeles
oberoende av väderleken. När denna artade sig
att bli god brukade han pånande och trädiskt
säga:

"Nu så då lo bli ett säntlara goär igen så

4/
Köldbrot:

ingen sa få not för sja."

Slutligen drabbades han emellertid av olyckor och fick till "sammastraff dö i fottistava."

Arb för skörd av olika slag förekommo, såsom: göth eller lårit förår, häår, räjår, havraår, pü-tåtsår, rovar.

B. Bark.

Barkbrödet inom dessa orter torde ej hava brukats i någon större utsträckning. Dock saknas ej minnen helt och hållet, om att det under missväxtår brukats. De sorter som användts voro: björk, fur, vide, körsbark, förbark, visbark.

Wid brödberedningen tilljok så, att granlav eller islandslav torrades och knuddes sönder till mjöl och lades i ett kär. Derna haldes kokhett vatten och massan blev en seg välling, vari barkmjölet knuddes knuddes till deg, tillsattes

5/ Nödbrod:

med jäst och bakades. Ben förmaldade till mjöl skulle varit en tillsats som gav barkbrödet bättre smak och kraftigare näring. Om barktagningsfinnes, till följd av mindre förekomst, icke några vidare ord bevarade angående arbetet. Det hettes: Di fe₂ ta te barkon, ut i ta bark, skara bark, ransa bark, barka.

C. Andra nödbrodsämnen.

Under nödlären hettes det att säden g₂ blev annat än sädr = sädor och brödet derav sädbrö, sädbraka. Sädr var egentligen anars benämningen på tredje sortens säd, som upptogs vid ränsningen i vanliga fall. Dagnarna kunde även malas tillsammans med säden till angnamjuf, angnabrö. Om halmbröd beredt av hackad och malen halm "te i druja sädr mä" är berättat, men att det vid bakningen "va svårt för bröt vells bränna upp".

6/ Nödbröd.

Kneppradon = tröskad knepst (linfröhusen) användes även som mjölnutdrysning, kneppbröd eller kneppradbröd.

Brötfrukter till bröd. Kopade och morade gro-tatis skulle vara bäst till havrabröd, men till råjbröd voro de bäst påreva. Det hette under groår att "grötätarevat hävde råjbröd." Hårbröd och nätsbröd förekom och bereddtes av torrade och malda pärlblad och näslor. Hårkaka skulle vara bättre än nätskaka.

Förutom ovan nämnda växter för mjölnuts utdrysning användes även skallor och hasselnötter. Första råjsörden efter nödåret inväntades g. tills den blev hängad, utan att avpligtes och förmaldes. En gammal mjölnare berättade från ett av nöd-åren att vid en tidkvam = kvarn vid Tielan fanns fyra par stenar, men vid enlast det ena paret maldes ren säd och vid de örriga tre nömård.

Nödbröd.

Bröd med tillsats av mäsik ävensom drank var icke ovanligt även under annan tid än egentliga nödlår. Från hembränningens tid berättas efter en gammal gumma, huru hon lovordade denna tid, menande att den fattige genom brännvinsbränning så lätt kunde slå sig fram. Man köpte nämligen en halv tunna råg. Hälften och brände till brännvin. Den andra hälften maldes till bröd och dranken som nyssom silades och togs till brödbaket. Brännvinet såldes sedan och detta betalade alltsammans nämligen "hela råghaltönna".

Bland andra födoämnen är bröd av växter märktes särskildt nässelkål, nätkål vilken även kallades skettbackakål. Det hette när värvarmen kom att man blev värskar, värskan, värkator, värkangor, dösltor = orkeslös. Detta sades gå över

Nödbröd.

så snart man på varen fått äta svätebröd.
 På som ämnen för käl användes källningsbröd,
 källningskåsar, källbröd, mäll. En benämning på
 käl var bräsoppa. Det hette: äm en ät förmö
 käl, fet en stor buk å små lär. Till grönstuvad=
 alla sorters stuvade grönsaker användes mäll ganska
 mycket. Till välling och gröt togs lavmjöl, såväl
 enbart som tillsammans med bennmjöl, mäsgröt,
 bennvälling, av sypmjöl: sypvälling. Majrovar
 var en särskild rosvort som såddes tidigt på sveder
 i spögen. De blevo färdiga till slottern. Mos som
 bereddtes av dessa, ävensom av potter = kålrötter
 med eller utan potatis kallades stönja, stamp,
 rovdmos, rotamos. Mouta = myuta användes som
 kryddor, särskildt som korvakrydda. Hoffe kokat
 på chollen brukades. Allskaps skulle vara hälso-
 samt och bra för bröstet.

Landsm. Upps. 1750
 J. Möller. 1928. KORSBFRGA VGL.
 Frgl. 19

Av soppor på fisk var lakasoppa med mäll sedan gammalt känt. Benämningar på soppor i öfrigt: rotasoppa, rovsoppa, paltmakasoppa, grötåtsoppa, kremmasoppa. Ålsoppa var mycket förekommande och en benämning på denna var söja. Om soppor på skorrar är här ingenting känt. Skorren räknades till "di orene jära" och fördomen att icke äta deras kött var till ganska sen tid rotad inom dessa orter. Om att dessa tillräjits under nödar är ingenting berättat.

En historia från Grunnerad, Kvalstad från 1850-talet finnes om ett par studenter, Curenius och Lagerberg, vilka hittade på att efter alla kokkonstens regler låta avrätta en skorre för att sedan äta densamma. När den slutligen var framsatt för de båda studenterna var det ingen av dem som ^{wille} börja först. Under tvisten härom fingo de se en tiggare-

gumma komma fram till herregården och då beslöt
 de att giva henne steken. Sedan gumman ätit den
 och gått sin väg samt kom till närmaste ställe be-
 rättade hon, att hon på Grunnevad fått den bästa
 mat hon i sitt liv känt, men kunde ej beskriva "ärta
 då va fujst äls fesk."

En historia betecknande motviljan för hästötthet.

I Brausterna sopper bods då en gång en herr
 säm hette Pållo Gran. Han hade skall för-te å
 vära en kunn imot di fatid.

Ena fatir käring gnälde en gång över hans
 bä snärhet å kärhet å sad:

"För all där spänd ja har bort dit å allt
 j srest för-n, så har-n då ai stockot te-mä
 ena enda smula å sopt süm sä: ta då bent å
 skar på käring."

Dåttäkära lå ba-ti te-n, å tänk var

J. Möller. 1928. KORSBERGA

Landsm. Upps. 1750

VGL.

Fgl. 19

Nöddrott.

Käringa kām nästa gång dä räkte Pälle Gran
te-na ett stort sjuksötöcke i sad:

"Da dä bent i spav på Käring."

Käringa ho ble nor ho feck ijen sina or, så
ho künna sjökt ijönnum gürvot, män kām enart
te-sä i toeka i nej juyt så sarkon skäpa.

Ena ga ti ätterot nor hött vär va rippat
dä feck ho veta ^{att dä va} hästakött ho hads fött. Män dä
kantro dä ble ente ju i bjälla. Ho sua i te
Pälle Gran i latto-m veta va han va för en
bednings säm kunnö narra hännö dä arma prä-
köt te i äta hött ätter en häst.

"Dä va juyj Käring", sa Pälle Gran, "dä va
ünto ätter nor häst, utan ätter ena marr."

II. Nödfoder.

Briet på foder: pordrest, portrot, porno. När
fodret var slut: utporat, laora i barshrapatta. Olike

slag av samlat foder: fåtöfver.

Skilda slag av nödfoder: kvickor, motalöv, hassellöv och säddelöv (sälj) torrades och maldes tillsammans till mjöl till svinen. De blevo ej feta av det, men växte och mödde bra. Såsom nödfoder för boskapen användes: löv, ljung, lav, tallris, granris, björpris, tuj = gräs som växte i mossar och drogs ^{uppe} och lossnade "ve första knät" ovan roten. Det hette om kreaturen, när de samma gingo vält, att en del lärde sig att dra tuj. D. v. s. när de äto denna gräscort. att de ej beto av den, utan beto om stråna och drogo upp de samma och äto dem sedan. Den under vattnet växande delen skulle skulle vara omakligast för djuren. Om bark som nödfoder är berättat att äspobark (asp) togs och kokades. Vattnet drabs och skulle vara styrbande och barken äts. Rannbark (rönn) kokades till rannslaj.

13/
och skulle vara mycket mjälkbfodrande för korua.

Vanligt var att gettesna fingo följa med till skogen på vintern då knuggning förüggjick. Wanda härvier hålla de sig försiktigt på avstånd tills trädet fallit, då de snabbt skyndade intill och i första hand togo mossan och sedan skarvde barken.

En som jälpfoder har förekommit i så måtto att enslaj kokats och givits djuren. Insamling av enslar för enslarsdricka förekom mycket och arbetet kallades "knäbba" eller "kns enslar". Ljuny användes mycket som föder, synnerligast till ^{får} men även till nästjur. Slajs med lic och skördades som hö. Används icke såsom rent nödfoder.

Hästgödsel som svinfoder var mycket förekommande. Till kofoder blandades hästgödsel tillsammans med hakat tallbarr, vilket fick ligga tillsammans och jäsa, varefter detta äts av djuren.

Att bönder "lära förärfika ta te hämtaka" var ingenting ovanligt. Djuren kunde även ganska tidigt grä vären, om marken var bar, slöjpas ut grä förnöbeta; förns, benämning på gammalt gräs.

Ord för kreaturens utsvultna tillstånd: äfallna, skankna, utmajkratta, skraekia, skrajja, värlätta, skrina så då skindr ijonum löna.

Utsvultet kreatur: majkraka, krakratt, beläto, benrangps. "Majra süm fallakratta" var ett ordspråk. Fallakratt var ett redskap förfärdigt av en granbuske med toppändan kvistad till skaft och stjärar tre grenstymprar i ändan kvarrittande. Användes att kratta med säden med på fällorna.

Skilda uppteckningar.

Öra (yrsel) i råjnen var någonting som förekom på 1850-talet. Den trodes hava uppkommit ge-

men fullständig vindstilla under rågblomningen
och visade sig genom att hornen voro fläckvis
röda. Då brödet av rågen äts, synnerligast färskt,
blevo folket yrs i huvudet och svaga i lemmarna.
Om sup brännvin då brödet äts skulle vara bra
som motgift. En gammal bonde berättade från
denna tid:

"När vi skulle börja sånga grä vänn va vi
ents mod mä varken drängen äld ja. Vi va
unto gote å bära havrakalltömma."

"Då ä örrijön, säm järt," sa Sjöja - Där var
an va fuller å trölla iküll," är ett ordstäv från
denna tid.

Hankajäst för bakning och brygd beredd
sålunda: Efter värbröppt, tillattes den dervid
erhållna jästen med mjöl, varefter halmband

gjordes och jätten vreds in. Banden hopcattes till ringar, kranke och upphängdes till torkning, varefter de lades i en tunna till förvaring. Det var vanligt att så många kranke gjordes, som man beräknade bak och brygd för året.

(Ordspråk.) Ordet är Tabban.

Långt säm då svära ärt.

"Nu ä då rotit ä leva", sa Bagga-Jonas när-an feck 28 peksoaler Tonna för råjden.

"Då pröstar lö mot," sa Skräcks-Bann när-an köpts sapsa på en färast.

Då näjone kom allt för mycket med ordet mot (mögst) kunde han få följande räkna till svar:

"Nst då ä när ena mögga blir köptor i nettinis ss, ä så när ett hämpani knekta får löppat varsi harv kapa brö i då, då ä därn feta quister

säm blir igen not.

Om torshår, vilka dock ej voro att hänföra till
nödlor, hette det: "torshårkaka ä lita män dröjpr"; hän-
syftande på att såväl strå som kärna då var nä-
ringsrikt. Om vätår: vätårsgröön ä odrujor ä inga
störka i.

Om svagt dripta sades: "dä ä inga sässvåna i-t";
ordet jämförlyt med sädeshalt. Om nödlöfvet:
"sässvåna i-t dän va allt dä lolla."

En anmärkningsvärdt drag bland almogen
under föregående generationer var den, så att röjre
religiösa vördnad, med vilken de omfattade brödet.
Dess förstörande och misvärdande räknades som
stor synd, och tacksamheten till försynen för en
god spör utblev icke. Nådanna regler blevo
barnen tidigt inplantade. Legendern om "piggen
som trampade på brödet fick ofta tjena som

ett avskräckande exempel på brödtis missvärdande.
 Troen på denna var starkt, synnerligast som knektar,
 varit i Pärnorn i krig, hade berättat att de sett
 gelatren der hon sjönk till avgrunden. Stället
 hade de sagt var utmärkt med pigan stående
 på en brödkaka huggen i sten.

Enskanda var förhållandet med skörden
 under bärningstiden. Värdeslöshet och misshätsel
 ansågs som synd, och som en given sak ansågs
 att samnastraffet härfor ej skulle utebliva.

Ett grymt läd, bevänt av ett par bröder
 mot tredje brodern blev i långa tider berättat
 som ett bevis på Guds straffande och lönande hand.

Tre bröder mistade sina föräldrar och stodo
 som syare till deras gård. Den yngste kette det
 var enfaldig och de båda andra gjorde livet svart
 för honom. Han slog sig då lös ifrån dem och

blev knalle. Omsider när han förtjenat en del
 grängar kom han tillbaka och skulle taga sin del
 i gården. Han köpte spannmål till uträde, men
 denna passade bröderna på att ungstorka så lensam-
 ma & grodde i åkern. Då hänade de honom säjande,
 att det var för orättfäringa syndapängar som han köpt
 säden och menade att det var därför som kornet &
 grodde och kom upp.

Den enpaldige föll i grubleri och stod på van-
 sinnets brant, men repade sig så småningom, blev
 åter knalle, och slutligen egare till hela fädernegården,
 under det de andra bröderna kommo i största
 armod.